

جلوه‌های کار و فواید آن در سیره و سخن پیامبر اعظم ﷺ

رمضانعلی رحمتی^۱

چکیده

اسلام، کار و تلاش برای کسب روزی را امری مقدّس می‌داند. یکی از عوامل پیشرفت جامعه اسلامی، «کار» است؛ از این رو بررسی سیره عملی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله در این موضوع گامی در مسیر فرهنگ‌سازی برای کار و اشتغال به‌شمار می‌رود. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله در طول دوران حیاتشان، مشاغل اقتصادی مختلفی داشتند و همواره یاران خود را به کار سفارش کردند. لزوم الگوگیری از سیره نبوی، ایجاب می‌کند تا در موضوعات مختلف اجتماعی از جمله کسب و کار سیره و سخن ایشان مورد پژوهش قرار گیرد. هدف این نوشتار معرفی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به‌عنوان الگویی جهت فرهنگ‌سازی کار و اشتغال است. این مقاله برای نخستین بار با تمرکز بر سیره و سخن پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فهرستی از شغل‌های آن‌حضرت و بهره‌های کار از روایات و منابع تاریخی مرتبط با ایشان را ارائه می‌کند. این نوشته ابتدا به جلوه‌های کار در سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله پرداخته، سپس فواید کار در سخن ایشان را بازپژوهی می‌کند.

واژگان کلیدی

کسب حلال، کشاورزی پیامبران، فواید کار، اقتصاد مقاومتی، معارف حدیث

۱. پژوهشگر مرکز تخصصی حدیث حوزه علمیه قم.

درآمد

کار^۲ در فرهنگ اسلامی، جایگاه ارزشمندی دارد.^۳ قرآن کریم مسلمانان را به کار و طلب روزی سفارش کرده است.^۴ اهل بیت^{علیهم السلام} از کسب و کار به عنوان عمل دارای ثواب یاد نموده و نسبت به آن، توصیه‌هایی داشته‌اند.^۵ در این آموزه‌ها، به کارگری که برای اداره خانواده‌اش سعی و تلاش می‌کند، عنوان جهادکننده در راه خدا اطلاق شده است.^۶

پیامبر اعظم^{صلی الله علیه و آله} هم در مکه و هم در مدینه، دارای شغل اقتصادی بودند. خداوند متعال، پیامبر اسلام^{صلی الله علیه و آله} را الگو^۷ و مبین آیات الهی^۸ معرفی می‌کند؛ از این رو سیره^۹ و گفتار ایشان مبنای این نوشتار قرار گرفته است.

یکی از مهم‌ترین عوامل پیشرفت اقتصادی جامعه در پرتو اقتصاد مقاومتی، کار و تولید است؛ لذا ضرورت دارد جلوه‌های کار در سیره پیامبر و فواید آن تبیین شود. هدف این پژوهش تبیین رفتار و گفتار پیامبر اعظم^{صلی الله علیه و آله} در موضوع کار است.

۲. «کار» در لغت به معانی پیشه، عمل، شغل (فرهنگ فارسی عمید، ص ۸۰۷) و انجام دادن عمل و یا پرداختن به حرفه‌ای برای کسب درآمد و امرار معاش است.

۳. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در بازگشت از غزوه تبوک در برخورد با سعد از زندگی او پرسیدند؛ سعد گفت: یا رسول الله، بیل و کلنگ می‌زنم که مخارج خانواده‌ام را تأمین نمایم. پیامبر صلی الله علیه و آله دست او را بوسیدند و فرمودند: این دستی است که آتش به او نخواهد رسید. «... وَ قَالَ: هَذِهِ يَدٌ لَا تَمَسُّهَا النَّارُ.» (اسد الغابة، ج ۲، ص ۱۸۵) بوسه‌ای که پیامبر صلی الله علیه و آله بر دست مسلمان اهل کار و تلاش می‌زند نشان از موقعیت ویژه کسب و کار حلال نزد ایشان داشته و از مقدس بودن طلب روزی، حکایت می‌کند. از طرفی پیامبر صلی الله علیه و آله اعلام می‌کنند که این دست، دستی است که آتش جهنم به آن نمی‌رسد و کار و کسب برای فراهم‌آوری مخارج زندگی، عامل نجات از عذاب اخروی است.

۴. هود، ۶۱: «هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَ اسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا.» و الملك، ۱۵: «هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَ كُلُوا مِنْ رِزْقِهِ.» و الاسراء، ۱۲: «وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ آيَاتَيْنِ فَمَحْوِنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَ جَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِيَتَبَغَوْا فُضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ.» و الجمعة، ۱۰: «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَ ابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ.»

۵. ن. ك: الكافي، ج ۵، ص ۸۷ ح ۱؛ بحار الانوار، ج ۱۰۳، ص ۹، ح ۴۰.

۶. الكافي، ج ۵، ص ۸۸ ح ۱؛ الكاؤ على عياله كالمجاهد في سبيل الله.

۷. الاحزاب، ۲۱: لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا.

۸. النحل، ۴۴: بِالْبَيِّنَاتِ وَ الزُّبُرِ وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ.

۹. «سیره» یعنی آن حالتی که انسان دارد، نوع خاص حرکت انسان، نوع رفتار. «سیره» بر وزن «فِعْلَةٌ» است که این وزن، بر نوع عمل دلالت می‌کند؛ «جِلْسَةٌ» یعنی نوع نشستن و «سیره» نوع حرکت است. (تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۶، ص ۵۵۹) لذا این فارس در توضیح معنای آن گفته است: «سیره» طریقه، هیأت و حالت است. (معجم مقاییس اللغة، ج ۳، ص ۱۲۰) همچنین آن را به سنت، مذهب، روش، رفتار، راه و رسم، سلوک و طریقه معنا کرده‌اند. راغب اصفهانی می‌نویسد: «سیره، حالت و روشی است که انسان و غیر انسان، نهاد و وجودشان بر آن قرار دارد، خواه غریزی و خواه اکتسابی باشد، چنان که گفته می‌شود فلان کس سیره و روشی نیکو یا سیره و روشی زشت دارد.» (المفردات فی غریب القرآن، ص ۴۰۸ و نیز ن. ك: سیره نبوی منطق عملی، ج ۱، ص ۴۵) واژه سیره به کار رفته در این مقاله به معنای رفتار و سخنان نبی اکرم صلی الله علیه و آله است.

پرسش اصلی این است که آیا پیامبر ﷺ قبل و بعد از پیامبری، فعالیت اقتصادی هم داشته‌اند؟ در سخن آن حضرت، کار، چه فوایدی دارد؟
 درباره کار در سیره پیامبر ﷺ، نگاه‌هایی وجود دارد که در برخی از آنها فقط به بعضی از جوانب موضوع، مانند چوپانی و کشاورزی پیامبر ﷺ پرداخته شده است.^{۱۰} امتیاز نوشته حاضر، این است که سیره پیامبر ﷺ در مورد کار و تلاش و فواید و ثمرات آن را بررسی می‌کند. در مقاله حاضر سعی شده است با مطالعه گسترده روایات این موضوع، نواقص پژوهش‌های گذشته برطرف و فواید جدیدی برای کار و تلاش اقتصادی بیان شود.
 روایات استفاده شده در این پژوهش، با جست‌وجوی کلیدواژه‌ای در نرم‌افزار جامع‌الاحادیث ۳/۵ و مکتبه اهل‌البیت و نورالسیره به دست آمده است.

تبيين مشاغل مختلف پیامبر ﷺ و بررسی فواید کار با استفاده از روایات پیامبر اعظم ﷺ، بخش‌های اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

الف) جلوه‌های کار در سیره پیامبر اسلام ﷺ

رسول اکرم ﷺ خود، مستقیماً به کسب و کار می‌پرداختند و به توصیه در این زمینه اکتفا نمی‌کردند. همچنین ایشان اهمیت تلاش در جهت کسب حلال را بیان می‌فرمودند.^{۱۱} در ادامه به بررسی چند شغل مهم پیامبر ﷺ مانند کشاورزی، چوپانی و تجارت می‌پردازیم.

۱. کشاورزی

کشاورزی در اسلام از کارهای مبارک و مقدّس است.^{۱۲} این حرفه، شغل اغلب پیامبران و صالحان معرفی شده و در روایتی آمده است:

هیچ حرفه و کاری نزد خداوند، نیکوتر از زراعت نیست و خداوند هیچ پیامبری را مبعوث نگردانید، مگر آن که کشاورز بودند.^{۱۳}

۱۰. ن. ک: مقاله شبانی حضرت محمد صلی الله علیه و آله، فصلنامه مشکوة، ش ۶۲ - ۶۵، سال ۱۳۷۸ ش؛ مقاله پیامبر صلی الله علیه و آله و ترغیب به کشاورزی، پایگاه پژوهشکده باقر العلوم.

۱۱. «حَبَّه» و «سواء» پسران خالد نقل می‌کنند: بر پیامبر صلی الله علیه و آله وارد شدیم؛ دیدیم حضرت مشغول کاری است. ایشان را کمک کردیم و چون کار تمام شد، پیامبر صلی الله علیه و آله برای ما دعا کردند و فرمودند: تا وقتی زنده هستید از رزق مایوس نشوید، هیچ مولودی را مادر نمی‌زاید مگر آن که هنوز پوست نبسته، خداوند روزی او را می‌رساند. فَإِنَّ الْإِنْسَانَ تَلَدُهُ أُمُّهُ أَحْمَرَ لَيْسَ عَلَيْهِ قَشْرٌ ثُمَّ يُعْطِيهِ اللَّهُ وَ يَرْزُقُهُ. (الاستيعاب، ج ۲، ص ۶۸۹)

۱۲. تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۲۸۴، ح ۲۵۹؛ سَأَلَتْ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنِ الْفَلَّاحِينَ، فَقَالَ: هُمْ الزَّارِعُونَ كُنُوزَ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ.

۱۳. وسائل الشیعة، ج ۱۷، ص ۴۲، ح ۳.

تمام پیامبران در کنار وظیفه نبوت و هدایت مردم، به کسب و کار نیز می‌پرداختند؛ لذا در روایتی امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

خداوند روزی پیامبران را در زراعت قرار داده است.^{۱۴}

پیامبران کشاورزی می‌کردند و به این وسیله به همه نشان می‌دادند که برای کسب روزی باید تلاش کرد.^{۱۵} پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به جهت تبیین اهمیت کسب و کار و تلاش برای به‌دست آوردن روزی حلال، در مواردی سیره انبیاء گذشته را تبیین کرده و فرمودند:

آن‌گاه که خداوند، آدم علیه السلام را به زمین آورد، به وی فرمان داد که با

دستش کشت و کار کند و از دسترنج خویش بخورد.^{۱۶}

در احادیث، شغل رسول خدا صلی الله علیه و آله - اگرچه به مدت کوتاهی - کشاورزی شمرده شده است. نبی اکرم صلی الله علیه و آله هسته‌های خرما را می‌کاشتند.^{۱۷} در نگاه بسیاری از مردم، هسته خرما بی‌فایده محسوب می‌شود؛ اما همین شیء کوچک می‌تواند منشا برکات الهی شود. پیامبر صلی الله علیه و آله با امید به رحمت الهی با کاشتن هسته، مقدمات بهره‌وری از میوه آن را فراهم می‌کردند.

روزی یکی از یاران امام کاظم علیه السلام با دیدن کشاورزی حضرت، تعجب کرده و به ایشان اعتراض کرد؛ حضرت در پاسخ فرمودند:

کسانی با دست خود در زمین خویش کار کردند که از من و پدرم بهتر بودند؛ رسول اکرم صلی الله علیه و آله و حضرت امیر مؤمنان علیه السلام و تمام پدران من با دست خود، در زمین کار کرده‌اند. این کار، کار پیغمبران و اوصیای ایشان و صالحان است.^{۱۸}

بنابراین بسیاری از پیامبران الهی از جمله پیامبر اسلام، بخشی از عمر خود را به امر پربرکت کشاورزی اختصاص داده و از این راه مخارج زندگی خود را تأمین می‌کردند.

۱۴. الکافی، ج ۵، ص ۲۶۰، ح ۲: أبو عبد الله علیه السلام: إن الله جعل أرزاق أنبيائه في الزرع و الصرع لئلا يكرهوا شيئاً من قطر السماء.

۱۵. وسائل الشيعه، ج ۲، ص ۵۳۱: امام کاظم علیه السلام فرمودند: اساساً کار و فعالیت در زمین از سنن پیغمبران و اوصیای پیغمبران و بندگان شایسته خداوند است.

۱۶. رسول الله صلى الله عليه و آله: إن الله حين أهبط آدم إلى الأرض، أمره أن يحرث بيده فيأكل من كده بعد الجنة و نعيمها. (تفسير العياشي، ج ۱، ص ۴۰، ح ۲۴؛ وسائل الشيعه، ج ۱۹، ص ۳۶، ح ۴)

۱۷. الکافی، ج ۵، ص ۷۴، ح ۲: أبو عبد الله علیه السلام قال: ... كان رسول الله صلى الله عليه و آله يمص التوى فيه و يغرسه فيطلع من ساعتیه.

۱۸. الکافی، ج ۵، ص ۷۵، ح ۱۰: قال: ... رسول الله و أمير المؤمنين و آبائ كلهم كانوا قد عملوا بأيديهم و هو من عمل النبيين و المرسلين و الأوصياء و الصالحين.

۲. چوپانی

بسیاری از پیامبران، پیش از رسیدن به مقام نبوت، بخشی از عمر خود را به شغل چوپانی سپری کردند.^{۱۹} مدتی در بیابان‌ها به پرورش حیوانات اشتغال می‌ورزیدند تا در طریق تربیت انسان‌ها شکبیا باشند و تمام مصایب و سختی‌ها را آسان بشمارند. اگر شخصی توانست دشواری‌های پرورش حیوان را - که از نظر هوش و فهم با انسان قابل مقایسه نیست - بپذیرد، خواهد توانست هدایت گمراهان را که شالوده فطرت آنان را شناخت خدا تشکیل می‌دهد، بر عهده بگیرد. در حدیثی آمده است:

خدا هیچ پیامبری را مبعوث نکرد، مگر این که او را بر شبانی گمارد تا از این طریق، تربیت مردم را به او بیاموزد.^{۲۰}

پیامبر اعظم ﷺ افزون بر اینکه شغل حضرت موسی و حضرت داوود علیهما السلام قبل و بعد از بعثت را چوپانی شمردند، خود نیز شغل شبانی اشتغال داشتند.^{۲۱}

اشتغال پیامبر اکرم ﷺ به امر شبانی در روایات متعددی آمده است. جابر بن عبدالله می‌گوید: نزد رسول خدا ﷺ بودیم درحالی که او مشغول چرانیدن دام بود؛ شخصی از ایشان پرسید: آیا شما چوپانی کرده‌اید؟ فرمود: آری، آیا پیامبری بوده که گوسفندچرانی نکرده باشد؟^{۲۲}

بر اساس این سخن، همه پیامبران در مقطعی از حیات خود به گوسفندداری مشغول بودند. حضرت ابراهیم ﷺ که از پیامبران اولوالعزم است، گوسفندان همسر خود را چوپانی می‌کرد و از این راه ثروتمندترین شخص شهر خود شد؛^{۲۳} ایشان با اینکه وظیفه هدایت مردم را بر دوش داشت، اما مانند مردم با زحمت، روزی خود و خانواده خود را به‌دست می‌آورد.

۱۹. ن. کنه الکافی، ج ۳، ص ۲۳۳، ح ۱.

۲۰. علل الشرائع، ج ۱، ص ۳۲: «ما بَعَثَ اللَّهُ نَبِيًّا قَطُّ حَتَّى يَسْتَرْعِيَةَ الْعَنَمَ، يُعَلِّمُهُ بِذَلِكَ رِعِيَةَ النَّاسِ» و نیز ن. کنه فروغ ابدیت، ص ۱۸۴.

۲۱. «رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: بُعِثَ مُوسَى وَ هُوَ رَاعِي غَنَمٍ وَ هُوَ دَاوُدُ وَ هُوَ رَاعِي غَنَمٍ، وَ بُعِثَ أَنَا وَ أَنَا أَرَعِي غَنَمًا لِأَهْلِي بِأَجِيَادٍ.» پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «موسی ﷺ در حالی به پیامبری برانگیخته شد که گوسفند می‌چرانید؛ و داوود هم در

حالی به پیامبری برانگیخته شد که گوسفند می‌چرانید و من نیز در حالی برانگیخته شدم که در منطقه اجیاد، برای طایفهام گوسفند می‌چرانیدم.» (الزهد لابن المبارك، ص ۴۱۵، ح ۱۱۷۷): «... كُنْتُ أَرَعَاهَا عَلَى قَرَارِيضَ لِأَهْلِ مَكَّةَ» پیامبر صلی الله علیه و آله گزارش می‌کنند که با گرفتن مزد برای مردم مکه چوپانی میکردند. (صحیح البخاری، ج ۲، ص ۷۸۹، ح ۲۱۴۳)

۲۲. «... لَيْسَ مِنْ نَبِيِّ إِلَّا وَ قَدْ رَعَى الْعَنَمَ.» (الکافی، ج ۳، ص ۲۳۳، ح ۱): «هل نبيُّ إلاً رَعَاهَا.» (قصص الأنبياء عليهم السلام، ص ۲۸۴).

۲۳. «... فَمَلَكَتْ إِبْرَاهِيمَ جَمِيعَ مَا كَانَتْ تَمْلِكُهُ فَقَامَ فِيهِ وَ أَصْلَحَهُ فَكَثُرَتْ المَاشِيَةُ وَ الزَّرْعُ حَتَّى لَمْ يَكُنْ بِأَرْضِ كَوْثِي رَجُلٌ أَحْسَنُ حَالًا مِنْهُ.» ابراهیم ﷺ با ساره دختر خاله‌اش ازدواج کرد. او که زنی ثروتمند و صاحب گوسفندان فراوان بود، همه آنها را در اختیار

ابراهیم ﷺ قرار داد و او با سامان دادن به آنها و حسن نگهداری، مال فراوانی به دست آورد و در شهر کوثا، وضع هیچ کسی بهتر از

او نبود. (الکافی، ج ۸، ص ۳۷۰، ح ۵۶۰)

۳. تجارت

یکی از روش‌های کسب در آمد، تجارت است. در زمان پیامبر ﷺ عده‌ای از طریق انتقال مایحتاج مردم به شهرهای مختلف، کسب درآمد می‌کردند. پیامبر ﷺ برکت و رزق را در تجارت می‌شمردند.^{۲۴} ایشان بخشی از عمر شریفشان را به تجارت گذراندند. پیامبر ﷺ مورد اعتماد حضرت خدیجه رضی الله عنها قرار گرفته و با اموال او به تجارت پرداختند.^{۲۵} ایشان با امانتداری و سود قابل قبول به مکه بازگشتند و مهارت خود را در این زمینه نشان دادند. حضرت در بخش دیگری از زندگی مبارک خود با عموی خویش ابوطالب به تجارت پرداختند.^{۲۶} بسیاری از اصحاب پیامبر ﷺ، تاجر بودند^{۲۷} و پیامبر ﷺ احکام شرعی تجارت را برای آنان تبیین می‌کردند. در همین راستا روایات بسیاری به نقل از حضرت در موضوع تجارت موجود است که نشان از اهمیت این حرفه نزد ایشان دارد.^{۲۸}

پیامبر ﷺ با روش‌های گوناگونی در گفتار و رفتار به مسلمانان آن‌روز آموختند که کسب و کار برای تأمین زندگی، لازم است؛ حضرت، شغل‌های مختلفی داشتند و به در عمل، مردم را به‌سوی این فریضه انسانی - دینی رهنمون می‌شدند. بررسی سیره قولی و عملی پیامبر اسلام ﷺ نشان‌دهنده اهمیت کار و تلاش جهت کسب حلال است. ایشان از ابتدای جوانی وارد میدان کار شدند و با چوپانی و کشاورزی و تجارت، امرار معاش می‌کردند.

ب) فواید کار از دیدگاه پیامبر ﷺ

ره‌آورد کار و تلاش، صرفاً رهایی از تنگ‌دستی نیست. بلکه در پرتو آن، ثمرات دیگری هم نصیب مؤمن می‌شود. در این بخش با استفاده از سخنان پیامبر ﷺ بخشی از فواید کار مانند عزت‌مندی، محبوبیت نزد پروردگار، اداره مالی خانواده و جلوگیری از فقر به‌وسیله جلب روزی حلال تبیین می‌شود.

۲۴. «الْبَرَكَهَةُ عَشْرَةٌ أَجْزَاءُ، تِسْعَةٌ أَعْشَارُهَا فِي التِّجَارَةِ.» (الكافی، ج ۵، ص ۳۱۹، ح ۵۹؛ الخصال، ص ۴۴۵، ح ۴۴)

۲۵. تاریخ الطبری، ج ۲، ص ۲۸۰: «لَمَّا بَلَغَهَا (أَي خَدِيجَةَ عَلَيْهَا السَّلَام) عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ مَا بَلَغَهَا مِنْ صِدْقِ خَدِيجَةَ وَ عَظَمِ أَمَانِيَّتِهِ وَ كَرَمِ أَخْلَاقِهِ، بَعَثَتْ إِلَيْهِ، فَعَرَّضَتْ عَلَيْهِ أَنْ يَخْرُجَ فِي مَالِهَا إِلَى الشَّامِ تَاجِرًا ... فَقَبِلَهُ مِنْهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ، وَ خَرَجَ فِي مَالِهَا ذَلِكَ.» نگاه که راست‌گفتاری، امانت‌داری و والا منشی پیامبر خدا صلی الله علیه و آله برای خدیجه علیها السلام مسلم گشت، فرستاده‌ای نزد وی گسیل داشت و به وی پیشنهاد کرد که دارایی‌اش را برای بازرگانی به شام ببرد. ... پیامبر خدا صلی الله علیه و آله پذیرفتند و با دارایی او بدان مقصد، روان شدند.

۲۶. ن. کد محمد خاتم النبیین صلی الله علیه و آله، ج ۱، ص ۲۷.

۲۷. ن. کد نظام الحکومة النبویة، ج ۲، ص ۲۱.

۲۸. ن. کد الکافی، ج ۵، ص ۱۵۱ - ۱۶۰.

۱. دستیابی به ثواب جهاد و شهادت

جهاد در اسلام اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد. آیات متعددی از قرآن کریم گویای این جایگاه است.^{۲۹} کسانی که آرزوی جهاد با دشمنان را دارند، اما امکان آن را نمی‌یابند، با به دوش گرفتن زحمت کار و تلاش، به ثواب جهاد می‌رسند؛ چنان‌که در روایتی، تلاشگر در راه کسب نیازهای زندگی خانواده، همچون مجاهد فی سبیل الله محسوب شده است.^{۳۰} میان جهاد و کسب حلال، شباهت‌هایی وجود دارد؛ از جمله اینکه هر دو نیاز به از خود گذشتگی دارند؛ هر دو به تلاش مستمر نیاز دارند و جهت دستیابی به ثواب، نیت قربت در هر دو لازم است.

انسان‌ها معمولاً به جهت رفع نیازهای مالی، به سراغ کسب و کار می‌روند. کارکردن جهت رفع نیازهای مالی در اسلام از چنان ارزشی برخوردار است که پیامبر اکرم ﷺ، مقتول در این راه را شهید می‌خواند.^{۳۱} بنابراین انسان می‌تواند با کار و تلاش برای امرار معاش خانواده خود و تحمّل سختی‌های این راه، به ثواب شهادت برسد، شهادتی که در قلّه خوبی‌ها قرار دارد.^{۳۲}

۲. محبوب‌شدن نزد خداوند

یکی از بالاترین درجات انسانی این است که خداوند از انسان راضی شود و او را دوست داشته باشد؛ برای اینکه انسان محبوب خدا شود لازم است کارهایی را که خدا دوست دارد انجام بدهد. کار و تلاش برای کسب روزی حلال، نزد خداوند متعال دوست‌داشتنی است. پیامبر ﷺ می‌فرماید:

خداوند دوست دارد بنده‌اش را در حال تلاش و زحمت در طلب روزی

ببیند.^{۳۳}

اگر مؤمن در راه طلب رزق پاک، به رنج و خستگی برسد مورد محبت خدا قرار می‌گیرد و از این رهگذر، گناهان او بخشیده می‌شود.^{۳۴} عاقلانه است که انسان با انگیزه الهی به کار و تلاش برای کسب

۲۹. ن. ك: البقرة، ۲۱۸. آل عمران، ۱۶۴. المائدة، ۳۵. الانفال، ۷۲ و ۷۴ و ۷۵. التوبة، ۱۶ و ۲۰ و ۴۱ و ۸۶ و ۸۸. النحل، ۱۱۰. الحج، ۷۸. العنكبوت، ۶۹. الحجرات، ۱۵.

۳۰. الکافی، ج ۵، ص ۸۸، ح ۱.

۳۱. «قال رسول الله: من قُتِلَ دونَ مظلمتِهِ فهو شهيدٌ؛ ثم قال: يا أبا مريم، هل تدري ما دونَ مظلمتِهِ؟ قلتُ: جُيِلْتُ فِدَاكَ، الرَّجُلُ يُقْتَلُ دونَ أهليهِ و دونَ ماله.» (الکافی، ج ۵، ص ۵۲، ح ۲)؛ «قال: سألتُ أَبَا جَعْفَرٍ عَنِ الرَّجُلِ يُقَاتِلُ عَن ماله؛ فقال: إنَّ رسولَ الله قال: من قُتِلَ دونَ ماله فهو بِمَنْزِلَةِ شهيد.» (الکافی، ج ۷، ص ۲۹۶، ح ۲)

۳۲. الخصال، ج ۱، ص ۹؛ «إنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ آله قال: ... فَإِذَا قُتِلَ فِي سَبِيلِ اللهِ فَلَيْسَ فَوْقَهُ بَرٌّ.»

۳۳. «رسول الله صلى الله عليه و آله: إنَّ الله تعالى يُجِبُّ أن يَرى عِبْدَهُ تَعَبًا في طَلَبِ الحلال.» (كنز العمال، ج ۴، ص ۴، ح ۹۲۰؛ مسند امام علي ع، ج ۶، ص ۴۴)

۳۴. «رسول الله صلى الله عليه و آله: من بات كالأل من طلب الحلال، بات مغفوراً له.» (الامالی للصدوق، ص ۲۸۹)؛ «من أكل من كد يده، نظر الله إليه بالرحمة.» (بحار الانوار، ج ۱۰۳، ص ۹، ح ۴۰).

درآمد برود تا افزون بر تأمین نیازهای مادی، به برکات معنوی هم نایل شود. با توجه به این روایات، به دست آوردن سعادت آخرت و رضایت خدا، از برکات کسب و کار است.

۳. جلب روزی حلال

دین اسلام تأکید بسیاری بر کسب و مصرف حلال دارد.^{۳۵} رسول خدا ﷺ فرمودند:

عبادت، هفتاد جزو است که بهترین جزو آن کسب حلال است.^{۳۶}

بررسی پیامدهای حرام‌خواری نمودار اهمیت استفاده از حلال است. آلوده شدن دل،^{۳۷} فرورفتن در پلیدی‌ها،^{۳۸} نسل ناصالح،^{۳۹} مال بی برکت،^{۴۰} عبادت بی فایده^{۴۱} و عذاب^{۴۲} برخی از پیامدهای مال حرام است. از طرفی دیگر در حوزه حیات اجتماعی، سلب امنیت،^{۴۳} رکود اقتصادی^{۴۴} و نابودی اخلاق^{۴۵} گوشه‌ای از نتایج حرام‌خواری است.

روزی حلال با کار و تلاش به دست می‌آید، نه با صرف دعا. این کوشش در راه کسب حلال، باعث غفران الهی می‌شود.^{۴۶}

۳۵. المائدة، ۶۸ و البقرة، آیه ۱۶۸.
۳۶. ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص ۱۸۰: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: الْعِبَادَةُ سَبْعُونَ جُزْءًا أَفْضَلُهَا جُزْءًا طَلَبُ الْحَلَالِ.
۳۷. ن. کذ بحار الانوار، ج ۴۵، ص ۸.
۳۸. ن. کذ بحار الانوار، ج ۱۰۰، ص ۸.
۳۹. ن. کذ الوافی، ج ۱۷، ص ۶۰.
۴۰. ن. کذ الوافی، ج ۱۷، ص ۶۴.
۴۱. ن. کذ بحار الانوار، ج ۸۱، ص ۲۵۸.
۴۲. ن. کذ النساء، ۱۰.
۴۳. ن. کذ بحار الانوار، ج ۷۲، ص ۱۷۰.
۴۴. ن. کذ بحار الانوار، ج ۱۰۰، ص ۱۱۹.
۴۵. ن. کذ بحار الانوار، ج ۱۰۰، ص ۱۲۰.
۴۶. بحار الانوار، ج ۱۰۰، ص ۲: «مَنْ بَاتَ كَالًّا مِنْ طَلَبِ الْحَلَالِ بَاتَ مَغْفُورًا لَهُ.» و نیز ن. کذ مقاله کسب و کار حلال از محمد تقی رکنی.

۴. عزت‌مندی

مؤمن، حق ندارد خود را ذلیل کند.^{۴۷} انسان عزت‌مند با کار و تلاش می‌تواند خود و خانواده خویش را از دیگران بی‌نیاز کند.^{۴۸} چنین شخصی هرگز برای رفع نیازهای خود، خواری را نمی‌پذیرد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند:

آن کس که سربارِ دیگران شود، ملعون است.^{۴۹}

انسانی که به طرف مخلوقات، دست نیاز دراز می‌کند و خدا را حلال مشکلات خود نمی‌بیند، به خداوند بدگمان است؛ لذا خود را از عنایات او محروم کرده و ملعون است.

یکی از اصحاب پیامبر در تنگنای زندگی قرار گرفت. همسرش به وی گفت: ای کاش به محضر پیامبر صلی الله علیه و آله می‌رفتی و از او درخواست کمک می‌نمودی! او نزد حضرت رفت و پیش از اینکه نیازش را مطرح کند، پیامبر صلی الله علیه و آله به او فرمودند:

هرکس از ما کمک بخواهد، ما به او یاری می‌کنیم ولی اگر بی‌نیازی بورزد و دست حاجت پیش مخلوقی دراز نکند، خداوند او را بی‌نیاز می‌کند.

وی دو بار دیگر نزد رسول الله صلی الله علیه و آله رفت و مجدداً همان سخن را از ایشان شنید. بار سوم وقتی که خارج شد، تیشه‌ای به امانت گرفت و به صحرا رفت. مقداری هیزم جمع کرد و فروخت و لذت دسترنج خویش را چشید. روزهای دیگر به این کار ادامه داد تا توانست از درآمد خویش، ابزار کار را فراهم نماید. باز هم به کار خود ادامه داد تا صاحب سرمایه و شتر و غلامانی شد. وی در اثر تلاش و کوشش، یکی از افراد ثروتمند گردید. روزی به محضر پیامبر صلی الله علیه و آله آمد و وضعیت خود را به آن حضرت گزارش داد. ایشان فرمودند:

من که به تو گفتم؛ هرکس از ما کمکی بخواهد، ما به او کمک می‌کنیم ولی اگر بی‌نیازی بورزد، خداوند او را کمک خواهد نمود.^{۵۰}

۴۷. الکافی، ج ۵، ص ۶۳، ح ۱: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فَوَضَ إِلَى الْمُؤْمِنِ أُمُورَهُ كُلَّهَا وَ لَمْ يُفَوِّضْ إِلَيْهِ أَنْ يُذِلَّ نَفْسَهُ.

۴۸. الکافی، ج ۵، ص ۱۴، ح ۹: قَالَ أَلِمَامٌ عَلَى عليه السلام: «تَعَرَّضُوا لِلتَّجَارَةِ؛ فَإِنَّ فِيهَا غِنًى لَكُمْ غَمًّا فِي آيِدِي النَّاسِ.» یعنی به سراغ دادوستد

بروید که برای شما در آن، بی‌نیازی از چیزی است که در دست مردم است.

۴۹. الکافی، ج ۴، ص ۱۲، ح ۱۲: مَلْعُونٌ مَلْعُونٌ مَنْ أَلْقَى كَلِمَةً عَلَى النَّاسِ.

۵۰. الکافی، ج ۲، ص ۱۳۹، ح ۷: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: قُلْتُ لَكَ: مَنْ سَأَلْنَا أَعْطَيْنَاهُ وَ مَنْ اسْتَعْنَى أَعْنَاهُ اللَّهُ.

اگر مسلمان، بی‌نیازی خود را نشان دهد و خود را ذلیل نکند، مشمول عنایت و رحمت ویژه خدا می‌شود.^{۵۱} و عزت‌مندانه توانگری مالی خود را جشن می‌گیرد.

یکی از مسائلی که باعث تباهی دنیا و آخرت می‌شود، کسالت و تنبلی است که از جنود جهل شمرده شده است.^{۵۲} تنبلی و ترک کسب و کار، باعث ذلت انسان می‌شود^{۵۳} و او را از شرف انسانی پایین می‌آورد.

۵. تأمین مالی خانواده

یکی از مهم‌ترین وظایف هر مرد، تأمین مخارج زندگی و بی‌نیاز کردن^{۵۴} خانواده است.^{۵۵} سرپرست خانواده، شرعاً و عقلاً موظف است نیازهای مادی خانواده خود را فراهم کند. از همین رو خداوند متعال از مردی که به خانواده‌اش توجه بیشتری دارد، رضایت بیشتری دارد.^{۵۶} روشن است که لازمه انجام این وظیفه، تلاش و کوشش و کسب و کار است. عنایت خداوند به نان‌آور خانه، زمینه‌ای برای تقویت انگیزه جهت بالابردن کیفیت خدمت به اهل و عیال و هموار کردن زحمت کسب حلال است.

مرد مسلمان، افزون بر تأمین مسائل ضروری زندگی، موظف به ایجاد رفاه برای خانواده از جمله تهیه وسیله نقلیه،^{۵۷} خانه وسیع،^{۵۸} لباس زیبا، غذای مناسب، انگشتر عقیق و فیروزه و عطر^{۵۹} و برخی امور دیگر است. این امور جز با تلاش و کوشش به‌دست نمی‌آید.

۵۱. البقرة، ۲۷۳: لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيْمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَاقًا وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ.

۵۲. الکافی، ج ۱، ص ۲۳، ۱۴: وَالنَّشَاطُ وَ ضِدُّهُ الْكَسَلُ.

۵۳. الکافی، ج ۵، ص ۸۶، ۹: كَتَبَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِهِ: «... لَا تَكْسَلْ عَنِ مَعِيشَتِكَ فَتَكُونَ كَلًّا عَلَى غَيْرِكَ.» امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ به یکی از یاران‌شان نوشتند: ... در تأمین معاش، تنبلی مکن که باری بر دوش دیگری باشی.

۵۴. الکافی، ج ۵، ص ۷۱، ۱: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: نِعِمَّ الْعَوْنُ عَلَى تَقْوَى اللَّهِ الْعِنَى.

۵۵. الکافی، ج ۴، ص ۱۲، ۹: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ: «مَلْعُونٌ مَلْعُونٌ مَنْ ضَيَّعَ مَنْ يَعُولُ.» پیامبر خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: ملعون است، ملعون است کسی که خانواده‌اش را وا می‌گذارد.

۵۶. الکافی، ج ۴، ص ۱۱، ۱: أَرْضَاكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَسْبِعُكُمْ عَلَى عِيَالِهِ.

۵۷. ن. کذ الکافی، ج ۶، ص ۵۳۶، ۸.

۵۸. ن. کذ الکافی، ج ۶، ص ۵۳۶، ۷.

۵۹. ن. کذ الخصال، ج ۱، ص ۱۶۵.

۶. دوری از فقر

در اسلام، فقر ناشی از تنبلی و کوتاهی نکوهش شده است و از مجازات‌های خداوند دانسته شده است.^{۶۰} فقر، پشت انسان را می‌شکند.^{۶۱} مهلک‌بودن فقر به‌حدی است که پیامبر ﷺ از آن به خدا پناه می‌برد.^{۶۲} یکی از دلایل پناه‌بردن ایشان به خدا، اثری است که فقر بر ایمان انسان می‌گذارد.^{۶۳} تنگ‌دستی زمینه سستی ایمان و ضعف اراده را فراهم کرده و ممکن است انسان را به وادی کفر بکشاند.^{۶۴} عقل و نقل، راه دوری از فقر را کار و تلاش اقتصادی می‌دانند.

کسب و کار در راه بدست آوردن روزی حلال، موجب برکاتی برای مؤمن می‌شود؛ نایل شدن به ثواب جهاد و شهادت، محبوب‌شدن نزد خداوند، دستیابی به عزت دنیا و آخرت، اداره رضایت‌بخش خانواده و خلاصی از فقر، بخشی از فواید کار و تلاش است.

نتیجه

رسول گرامی اسلام ﷺ برای کار، ارزش بسیاری قائل شده‌اند. ایشان با شیوه‌های مختلف، ضرورت کسب و کار را به پیروان خود گوشزد کرده‌اند. با بررسی‌های تاریخی و روایی مشخص می‌شود که آن حضرت قبل و بعد از نبوت، کشاورزی، چوپانی و تجارت می‌کردند. انسان مسلمان با به دوش کشیدن زحمت کسب و کار، مورد محبت پروردگار قرار گرفته، همچون مجاهدان راه خدا به ثواب نائل می‌شود. همچنین او با کار، عزت خود و خانواده‌اش خود را تأمین کرده و با روزی حلال، از فقر، رهایی می‌یابد. نجات از افتادن در وادی کفر، از دیگر بهره‌های کسب و کار است.

جلوه‌های کار و فواید آن در سیره و سخن پیامبر اعظم ﷺ

۶۰. ن. ک: آل عمران، ۱۱۲ و النحل، ۱۱۲؛ الکافی، ج ۵، ص ۳۱۷، ح ۵۳ و ص ۱۶۲، ح ۱.

۶۱. ن. کد من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۶۵، ح ۵۷۶۲.

۶۲. «قال رسول الله صلى الله عليه و آله: يُصِيبُ الْمُؤْمِنُ أَوْ يُمَسِّي عَلَى نَكْلِ خَيْرٍ لَهُ مِنْ أَنْ يُصِيبَ أَوْ يُمَسِّي عَلَى حَرْبٍ فَنَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الْخَرْبِ.» (الکافی، ج ۵، ص ۷۲)؛ «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْكُفْرِ وَالْفَقْرِ وَ عَذَابِ الْقَبْرِ.» (من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۴۳، ح ۳۱۳۵)؛ «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَفْتَقِرَ فِي غِنَاكَ.» (بحار الانوار، ج ۹۴، ص ۲۴۲، ح ۹).

۶۳. الکافی، ج ۵، ص ۷۳، ح ۱۳؛ «اللَّهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي الْخَبْزِ، وَ لَا تُفَرِّقْ بَيْنَنَا وَ بَيْنَهُ؛ فَلَوْلَا الْخَبْزُ مَا صَلَّيْنَا وَ لَا صُمْنَا وَ لَا أَدَبْنَا فَرَأَيْتُمْ رَبَّنَا.»
۶۴. «كاد الفقر أن يكون كُفْرًا.» (الکافی، ج ۲، ص ۳۰۷، ح ۴)؛ «لَوْ لَا رَحْمَةُ رَبِّي عَلَى فَقْرَاءِ أُمَّتِي، كَادَ الْفَقْرُ يَكُونُ كُفْرًا.» (بحار الانوار، ج ۷۲، ص ۴۷، ح ۵۸)؛ «أَذْكَرُ اللَّهُ الْوَالِيَّ مِنَ بَعْدِي عَلَى أُمَّتِي، أَلَا يَرْحَمُ عَلَى جَمَاعَةِ الْمُسْلِمِينَ ... وَ لَمْ يُفْقِرْهُمْ فَيُكْفِرْهُمْ.» (الکافی، ج ۱، ص ۴۰۶، ح ۴).

پیشنهادهای پژوهشی

۱. فواید معنوی کسب حلال بر پایه روایات
۲. بررسی انگاره تنافی کار با تحصیل علوم دینی

کتابنامه

۱. قرآن کریم، با ترجمه تفسیر المیزان.
۲. الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، یوسف بن عبدالله ابن عبد البر، بیروت، دار الجیل، اول، ۱۴۱۲ق.
۳. اسد الغابة فی معرفة الصحابة، عزّ الدین بن اثیر جزری بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۹ق.
۴. الامالی، محمد بن علی ابن بابویه (شیخ صدوق)، تهران، کتابچی، ششم، ۱۳۷۶ش.
۵. امتاع الاسماع، تقی الدین احمد بن علی مقریزی، بیروت، دار الکتب العلمیة، اول، ۱۴۲۰ق.
۶. بحار الانوار، محمد باقر بن محمد تقی (علّامه مجلسی)، بیروت، دار احیاء التراث، سوم، ۱۴۰۳ق.
۷. تاج العروس من جواهر القاموس، سید محمد مرتضی حسینی زبیدی، بیروت، دار الفکر، اول، ۱۴۱۴ق.
۸. تاریخ الامم و الملوک، ابو جعفر محمد بن جریر طبری، بیروت، دار التراث، دوم، ۱۳۸۷ق.
۹. تفسیر العیاشی، محمد بن مسعود عیاشی، تحقیق سید هاشم رسولی محلّاتی، تهران، چاپخانه علمیه، اول، ۱۳۸۰ق.
۱۰. تهذیب الاحکام، محمد بن حسن (شیخ طوسی)، تهران، دار الکتب الاسلامیة، چهارم، ۱۴۰۷ق.
۱۱. ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، محمد بن علی ابن بابویه (شیخ صدوق)، قم، دار الشریف الرضی، دوم، ۱۴۰۶ق.
۱۲. الخصال، محمد بن علی ابن بابویه (شیخ صدوق)، قم، جامعه مدرسین، اول، ۱۳۶۲ش.
۱۳. الزهد، حسین بن سعید کوفی اهوازی، تحقیق غلامرضا عرفانیان یزدی، قم، المطبعة العلمیة، ۱۴۰۲ق.
۱۴. سیره نبوی منطق عملی، مصطفی دلشاد تهرانی، تهران، نشر دریا، دوم، ۱۳۸۵ش.
۱۵. صحیح البخاری، محمد بن اسماعیل بخاری، تحقیق مصطفی ذیب البغا، بیروت، دار ابن کثیر، ۱۴۱۰ق.
۱۶. علل الشرائع، محمد بن علی ابن بابویه (شیخ صدوق)، قم، داوری، اول، ۱۳۸۵ش.
۱۷. فروغ ابدیت، جعفر سبحانی، قم، بوستان کتاب، بیست و چهارم، ۱۳۸۵ش.
۱۸. فرهنگ عمید، حسن عمید، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۰ش.
۱۹. قصص الانبیاء علیهم السلام، قطب الدین راوندی، مشهد، مرکز پژوهش‌های اسلامی، اول، ۱۴۰۹ق.
۲۰. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران، دار الکتب الاسلامیة، چهارم، ۱۴۰۷ق.
۲۱. کنز العمال، علاء الدین علی بن حسام متقی هندی، بیروت، مؤسّسة الرسالة، اول، ۱۳۱۲ق.
۲۲. محمد خاتم النبیین ﷺ، محمد ابو زهره، قاهره، دار الفکر العربی، ۱۴۲۵ق.
۲۳. مسند امام علی علیه السلام، سید حسن قیانچی، تحقیق طاهر سلامی، تهران، دار الاسوة، ۱۳۲۱ق.

۲۴. معجم مقاییس اللغة، احمد ابن فارس، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، اول، ۱۴۰۴ق.
۲۵. المفردات فی غریب القرآن، حسین بن محمد راعب اصفهانی، بیروت، دار العلم، اول، ۱۴۱۲ق.
۲۶. من لایحضره الفقیه، محمد بن علی ابن بابویه (شیخ صدوق)، قم، دفتر انتشارات اسلامی، دوم، ۱۳۷۲ش.
۲۷. نظام الحکومة النبویة، عبدالحی کتانی، بیروت، دار الارقم بن ابی الارقم، دوم.
۲۸. الوافی، محمد محسن بن شاه مرتضی فیض کاشانی، کتابخانه امام امیر المؤمنین علی علیه السلام، اصفهان، اول، ۱۴۰۶ق.
۲۹. وسائل الشیعة، محمد بن حسن (شیخ حرّ عاملی)، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، اول، ۱۴۰۹ق.
۳۰. مقاله پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و ترغیب به کشاورزی، سید علی اکبر حسینی، پایگاه پژوهشکده باقرالعلوم، ۱۳۹۵/۶/۲۸.
۳۱. مقاله شبانی حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم، سید ابراهیم سید علوی، فصلنامه مشکوة، ش ۶۲ - ۶۵، ۱۳۷۸ش.
۳۲. مقاله کسب و کار حلال، محمد تقی رکنی، مجله حصون، ش ۳۷، مرداد و شهریور ۱۳۹۱ش.